

Grétsy László

Nyelvhasználati töprengések

Irodalmunk 19. századi jeles alakja, Bajza József írta több mint másfél évszázaddal ezelőtt a következőket:

„Műszók alkotásához [...] dologismeret is kell. Nyelvtudós dologismeret nélkül nyelvtanilag jó szót fog alkotni, de mindig azon veszélynek leend kitéve, hogy [...] szava nem lesz bélyegző, eléggé megkülönböztető [...] s fogalomzavarra adand alkalmakat. A dologismerő viszont, a szakember, de nem nyelvtudós egyszersmind, rosszul alkotott, szabályokkal ellenkező szóval fejezندی ki a különben általa jól értett dolgot.”

Azért idéztem – immár nem először – Bajzának ezt a lényegre jól rátapintó megfogalmazását, mert a Magyar Orvosi Nyelv általam nagyon tisztelt alapító főszerkesztője néhány hete egy tíz szóból, illetve inkább szócsokorból álló összeállítással keresett meg, eligazítást, azaz hogy inkább valamiféle tanácsot várva e szavaknak, kifejezéseknek az orvosi nyelvben való használhatóságára vonatkozólag. Kérésének természetesen igyekszem eleget tenni, de attól tartok, hogy ez csak részben, mégpedig meglehetősen csekély részben fog sikerülni. Ennek oka az, hogy – mint a Bajza-idézzel már jeleztem is – az érdemi válaszhoz, nem lévén orvos, nincs meg a kellő szakmai ismeretem. Ezek előrebocsátásával megpróbálok válaszolni legalább a kérdéseknek arra a felére, amely nem feltétlenül kíván teljes orvosi vértettségét.

KÉRDÉS *Átesett. Valamilyen betegségen átesett.* A kifejezéssel az orvosi szakirodalomban lépten-nyomon találkozunk. Nekem zavaró. Mennyire elfogadható?

Teljes mértékben, olyannyira, hogy nem is érdemes részletesen foglalkozni vele. Kifogástalan konkrét, azaz 'valami fölött vagy valamibe ütökzve azon túlra esik' értelemben is, mint erre szép példát kínál számunkra Petőfi a Szeget szeggel című versében: „Átugortam a palánkon – / *Átesém!* / Hogy megingott bele májam / És vesém”, és kifogástalan a '<bajon, nehézségen> keresztülmegy, túljut'-féle átvitt jelentésben is. Hétközetes értelmező szótárunk erre két írói példát is idéz. Egyet Jókaitól: „Ennek vége van, ezen *átestünk*”, egyet pedig Mikszáthtól: „Ezen [...] *át* kell *esni* a jövőendő boldogsága érdekében.” Használata ellen az orvosi nyelvhasználatban

sem lehet semmi kifogásunk. Ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az orvosi-szakmai környezetben esetleg túlságosan gyakori *átesik* szót, amely valójában nem is szakszó, időről időre más szóval helyettesítsük. Kifogástalan ez: több súlyos betegségen is *átesett*, de jók ezek is: több súlyos betegsége is *volt*, több súlyos betegségen is *túljutott*, több súlyos betegségen is *keresztülment* stb.

KÉRDÉS *Első, elsődleges betegség, első tünetek stb.*

Figyelemre méltó, sőt fontos kérdés, ugyanis az *első* és az *elsődleges* nem csupán, sőt nem is elsősorban abban különböznek egymástól, hogy az utóbbi, az *elsődleges* nyomatékosabb az *első*nél. Kétségtelenül vannak olyan szópárjaink is, amelyben a *-lagos, -leges* képzőbokor pusztán nyomósításra szolgál vagy esetleg még arra sem. Az *utólagos rezgés* vagy a *visszamenőleges hatályú törvény* kifejezések *utólagos, visszamenőleges* tagja nem többletet ad, inkább csak nyomatékot növel az *utórezgés*, illetve a *visszamenő hatályú törvény* elő-, illetve első tagjához képest. Az *első* és az *elsődleges* között azonban nemcsak nyomatékbeli, hanem jelentésbeli, minőségi különbség is van. Az *első* alapjában véve nem más, mint egy sorszámnev, amelynek jelentése: 'az egyes szám sorrendi helyén álló, e számmal jelölt': *első* sor, *második* versszak, *harmadik* emelet stb. Az *elsődleges* ellenben minőségi különbséget fejez ki; jelentése: 'időbeli vagy fontossági sorrendben minden mást megelőző'. A *második* szó fő jelentése ez: 'a kettőnek megfelelő sorrendi helyen álló, e számmal jelölt', a *másodlagos* ellenben 'fontosságában az elsődleges után következő, vagyis kisebb értékrendet képviselő. A *harmadik* fő jelentése: 'a hármas szám sorrendi helyén álló, e számmal jelölt'. Ám *-lagos* képzős párjának fő jelentése – ugyancsak új értelmező szótárunk megfogalmazásában – már ez: 'nem fontos, mellékes'. Itt a különbség már szembeszökő. Mindezek figyelembevétele az *első* és az *elsődleges* szó orvosi nyelvi használatában is elengedhetetlen.

Úgy érzem, ide kívánczik még egy alaktani észrevétel, illetve tanács is. Az *elsődleges* szó *-d-*-je csupán a *másodlagos, harmadlagos, negyedleges* stb. szavak analógiás hatására került bele a szóba; a korábbi alak *elsőleges* volt. Napjainkban mégis az *elsődleges* a köznyelvi forma, olyannyira, hogy az itt-ott felbukkanó *elsőleges* változat, noha természetesen kifogástalan, egy kissé már választékosnak, régiesnek számít.

Nem mondhatjuk el ugyanezt a 'kívülről való, felszíni', illetve 'felszínes, felületes' értelmű *külsőleges* melléknévről, ugyanis bár ennek is kialakult *-d-* betoldásos *külsődleges* változata, ez mindmáig nem győzte le, azaz nem szorította ki a használatból az eredetibb *külsőlegest*. Napjaink nyelvhasználatában mindkettő él. A *külsőleges* forma mellett szól, hogy a különféle kenőcsök, öblítőszeres dobozán, tubusán látható – s a külső használatra utaló – figyelmeztető felirat többnyire csupán ennyi: *Külsőleg!*, sohasem ez: *Külsődleg!* Még az is elképzelhető, hogy ez a *Külsőleg!* figyelmeztető szócska idővel mind a *külsőleges*, mind a *külsődleges* származékot lekörözi, legalábbis megkritikálja használatát. Ezen nem is kellene bánkódnunk, mivel ezáltal egy terjedősebb, nehezekebb forma adná át helyét egy rövidebbnek.

KÉRDÉS *Follow-up.* Magyarul *nyomon követ*, *nyomon követés* formában alkalmazzuk. Hogyan írjuk: *nyomon követ* vagy *nyomonkövet*? Kell a *nyomon* szó, nem elég a *követ*? Terjedős kifejezés. Vajon nem helyettesíthető más szóval?

Ha ez az angol forma gyakori az orvosi szaknyelvben, akkor valóban célszerű magyar megfelelővel felváltani. Erre a szerepre a *nyomon követ* és a pusztá *követ* egyaránt jó; ez utóbbi akkor, ha nem okoz félreértést. Nem tudom, milyen típusú szövegekben szerepel gyakran az orvosi nyelvben a *follow-up*. Ha vizsgálat(ok)ra vonatkozik, akkor a *nyomonkövetéses vizsgálat* látszik a legjobbnak. Ebben a *nyomonkövetéses* jelző bátran egybeírható, ugyanúgy, ahogy a különírandó *nyitva tart* és a boltajtókon látott feliratok tanúsága ellenére szintén különírandó *nyitva tartás* mellett a *nyitvatartási idő* kifejezésben már szabályos az egybeírás.

KÉRDÉS *Magú – magvú, sokmagú – sokmagvú, többmagú – többmagvú, magjában – magvában* stb. Melyik a helyes?

Jó néhány olyan szavunk, szóalakunk van, amelynek végén egy nem eléggé tisztázott eredetű *-v-* hang is található: *hamu, hamuja, hamus, de hamvveder, hamvai, hamvas; daru, de többes számban nemcsak daruk, hanem darvak is; odu, de odvas; nedű, de nedv, nedves, szaru és szarv* stb. A *mag* is az ilyen szavak közé tartozik. Itt nem szükséges azzal foglalkoznunk, hogy ez a *-v-* egy ősi képzőre vezethető vissza, egykori tővégi magánhangzó maradványa vagy akár hiátustöltő mássalhangzó. Az orvosi nyelvhasználat szempontjából ez lényegtelen. Az azonban, úgy érzem, jogos követelmény, hogy az orvosi nyelvhasználatban többé-kevésbé egységes legyen a *mag* szónak és származékainak használata. Hogy merre billen a mérleg nyelve, azt nem tudom megmondani, mert mind a *-v-*t tartalmazó, mind az a nélküli alakok is megtalálhatók nyelvünkben konkrét és átvitt értelemben is. Valamely gyümölcs például lehet *magos* is, *magvas* is, s már a 18. században használták mind a *magoz*, mind a *magvas* igét. Persze, némi elkülönülés kialakult már, így például egy tyúk nem lehet *kendermagvas*, csak *kendermagos*, a velős gondolat azonban nem *magos*, hanem *magvas*, s az utódok hiányában kihalt család nem *magjaskadát*, hanem *magvaszakadát*.

KÉRDÉS *Szisztémás.* Ezt gyakran alkalmazzuk a *helyi (lokális)* kifejezés ellentétéként. *Helyi* tünetek, *szisztémás* tünetek. Az utóbbi azt jelzi, hogy a tünetek az egész szervezetben vagy annak más részein is kialakulhatnak. Tehát *helyi* reakció – *szisztémás* reakció: például egy injekció beadását kísérheti *helyi* bőrpír stb. (*helyi* tünetek, reakció), de hidegrázás, borzongás stb. is (*szisztémás* reakció, tünetek). Sokszor az *általános* szóval helyettesítem, ámbar nem érzem, hogy találó lenne. Más példa: *szisztémás* – zsigereket is érintő – fertőzés = *kiterjedt, általános, szóródott* stb. fertőzés. *Szisztémásan* adagolható (szájon át, vénában; vagyis nem helyileg). Keresem az igazi szót.

Mindenekelőtt örömmel nyugtázom, hogy az utóbbi egy-két évtizedben kialakult, kikristályosodott nyelvünkben a görög–latin eredetű *szisztéma* párhuzamos származékaiból egy érdekes szópár: *szisztematikus* – *szisztémás*. Az első azt jelenti: 'rendszeres, módszeres, állandóan és szabályosan ismétlődő', az utóbbi pedig: 'általános, átfogó, kiterjedt, széles körű, egyetemes'. Mivel a *szisztéma* és származéka, a *szisztematikus* idegen szó ugyan, de a magyarul beszélők többsége előtt már korántsem ismeretlen, szerintem az sem lenne baj, ha nem találnánk meg azt a bizonyos „igazi szót”, hanem az orvosi nyelv szakszavának tekintenénk a magyar képzővel létrehozott *szisztémás* melléknévet. Azért írom ezt, mert látván a *szisztémás* szó használatának szerteágazó voltát, attól tartok, az igazi szó keresésekor úgy járnánk, mint Kosztolányi, amikor – éppen nyolcvan évvel ezelőtt, 1926 szeptemberében – a *fantasztikus* szó pótlására ajánlott szavakat vette szemügyre. Elismerve, hogy a *fantasztikus* magyarítására ajánlott s elfogadott *fellegjáró* és *elképesztő* „valóban derék lelemény”, de azután rádöbönt, hogy ez a két szó még korántsem elegendő annak kimondására, „hogy ezzel a *fantasztikust* végképp elintéztük”. Kosztolányiról nagyon jól tudjuk, hogy műveiben alig-alig használt idegen szót. Ám sokkal nagyobb és sokkal jobb költő volt annál, hogy ne vette volna észre: egyetlen, illetve két magyar szóval nem lehet törölni szótárunkból a *fantasztikust*. Hadd idézzem ennek szemléltetésére a már említett – *Fellegjáró* és *elképesztő* című – csodálatos írásának legalább néhány sorát:

„Jókai *fantasztikus* költészete csakugyan *fellegjáró*, de Edgar Poe költészete, mely szintén *fantasztikus*, már nem *fellegjáró*, hanem inkább *lidérces, kísérteties*. E. T. A. Hoffmann *fantasztikus* költészete *boszorkányos, kísérteties*. Swift Jónás *fantasztikus* gúnyja viszont *elképesztő, hátborzongató, döbbenetes*. Egy *fantasztikus* kínai szertartás *mesebeli*. A *fantasztikus* Kelet *déliabós, regényes, regezerű*. *Fantasztikus* szépség? Talán *káprázatos, varázsos, elbűvölő, tündökletes* vagy csak *csodálatos*. [...] Nem folytatom: végül egész szókinccsünket ide kellene írnom. Ezzel csak azt próbáltam meg érzékelteni, hogy mi minden van ebben a szóban.”

Nem vagyok a szómagyarítás ellen, s a főszerkesztői kérdésben olvasható *általános* szót, valamint az általam ehhez hozzátoldottakat – amelyek közé szándékosan nem írtam be azokat, amelyek ma még szintén idegennek minősülnek, mint például *globális*, *univerzális* – az orvosi nyelvben is igen

jól használhatóknak tartom. De megismétlem, most már határozottabban: ha a *szisztémás* a felsorolt esetek mindegyikében elejét venné bármilyen félreértésnek, használatának elfogadása, szentesítése nemhogy kárára, hanem, inkább javára lenne az orvosi nyelvhasználatnak és szaknyelvnek.

„A tudományos közlemények mindennapi munkánk részévé váltak. Megfelelő értékelésük, hasznosíthatóságuk – a tudományelemzési mutatók alkalmazása mellett – csak akkor lehetséges, ha a szerkesztésükkel, megírásuk követelményeivel stb. is valamelyest tisztában vagyunk. Ezek ismerete kutatók és orvosok számára egyaránt kívánatos, de még azok számára is fontos, akik csak olvassák a közleményeket, tájékozódnak, képezik magukat. Különösen jelentősek azonban a szerzők számára, nemcsak azért, hogy a dolgozataikat elfogadják, hanem azért is, hogy rengeteg felesleges, idegőrlő munkától, csalódástól és idővesztéstől kíméljék meg magukat. Nem megfelelően tervezett munka óhatatlanul kudarchoz vezet. Bármilyen korszakalkotó is egy felfedezés, kutatási eredmény, ha nem közöljük homályba vész, egy rossz közlemény pedig a legnagyobb jelentőségű munkának is koporsója lehet.”

MEGJELENT

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK ÍRÁSA, SZERKESZTÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE

ÚTMUTATÓ
ORVOSI KÖZLEMÉNYEK ÍRÓI, OLVASÓI,
ÉRTÉKELŐI ÉS BÍRÁLÓI
SZÁMÁRA

Bősze Péter – Palkovits Miklós

TARTALOM

Bevezetés

A tudományos közlemények fajtái

Bősze Péter

A tudományos közlemények szerkezeti egységei

Bősze Péter

Az eredeti közlemények és azok válfajai

Bősze Péter

Az összefoglaló közlemények

Bősze Péter

Esetismertetések és egyéb közlemények

Bősze Péter

A tudományos közlés szempontjai és etikája

Palkovits Miklós

Az irodalomkeresés lehetőségei: a könyvtárak és a világháló szerepe

Palkovits Miklós

A közlemények írásmódjának általános megfontolásai, a végső kézirat

Bősze Péter

A közlemények szerkesztőségbe küldése, a folyóiratok elvárásai

Bősze Péter, Palkovits Miklós

A tudományelemzés módszerei – a tudánymérésben használt mutatók

Palkovits Miklós

A jövő útjai

Palkovits Miklós

Zárógondolatok

Helyesírási szempontok a magyar orvosi irodalomban

Bősze Péter

Tárgymutató